

КОНСТИТУЦІЙНА СКАРГА ЯК ФОРМА ЗВЕРНЕННЯ ДО ОРГАНУ КОНСТИТУЦІЙНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ: НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

CONSTITUTIONAL COMPLAINT AS A FORM OF APPEAL TO THE BODY OF CONSTITUTIONAL JURISDICTION: NATIONAL AND FOREIGN EXPERIENCE

Качурінер В.Л., кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства
Міжнародний гуманітарний університет

Згама А.О., кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Міжнародний гуманітарний університет

Стаття присвячена висвітленню особливостей інституту конституційної скарги в національному та зарубіжному законодавстві та виявленню позитивних тенденцій такого інституту. Світова практика конституціоналізму свідчить, що переважна більшість країн, проголошуючи себе демократичними, соціальними, правовими державами, декларує, насамперед, прихильність загальнолюдському, гуманітарному виміру у здійсненні влади, забезпеченні прав і свобод людини й громадянина.

Зроблено акцент на тому, що особливе місце в системі гарантій реалізації і захисту конституційних прав і свобод людини й громадянина займає судовий захист прав і свобод як національними, так і міжнародними судовими інстанціями, і, зокрема, органами конституційної юстиції.

Серед процедур, які використовують органи конституційної юрисдикції в багатьох зарубіжних країнах для захисту прав та свобод людини і громадянина, чи не найпопулярнішим є розгляд конституційних скарг. Сутність інституту конституційної скарги сьогодні зводиться до права громадян звертатися до органів судового конституційного контролю з проханням про перевірку конституційності владних актів, якими порушуються їхні права і свободи. Конституційну скаргу варто розглядати не просто як ще один механізм судового захисту, а і як спосіб впливати на якість національного законодавства.

Зазначено, що інститут конституційної скарги є в першу чергу винаходом європейської демократії. Сьогодні його застосування можна віднайти в більшості європейських країн.

В статті проаналізовано інститут конституційної скарги у Німеччині, Угорщині, Франції та ФРН. При дослідженні акцент зроблено на практику Федерального Конституційного Суду ФРН. Суб'єктом, наділений правом звернення до органу конституційної юрисдикції з конституційною скаргою щодо захисту фундаментальних прав, закріплених Основним Законом ФРН, може бути будь-яка особа, чії права було порушено, тобто і фізична, і юридична особа. Федеральний Конституційний Суд розглядає тільки відповідність постанови суду загальної юрисдикції Конституції Німеччини і його рішення, а не замінює рішення суду загальної юрисдикції, навіть якщо було прийнято позитивне рішення за конституційною скаргою. Федеральний Конституційний Суд не завершує судовий процес, замінюючи рішення суду загальної юрисдикції своїм рішенням.

Зроблено висновок, що в процесі реалізації курсу на вступ в ЄС Україна ввела в своє законодавство інститут конституційної скарги для цього був прийнятий новий Закон України «Про Конституційний Суд України».

Ключові слова: конституційна скарга, конституційна юрисдикція, конституційний суд, законодавство, конституційні права.

The article is devoted to highlighting the features of the institution of constitutional complaint in national and foreign legislation and identifying positive trends in such institutions. The world practice of constitutionalism shows that the vast majority of countries, declaring themselves democratic, social, legal states, declare, first of all, commitment to the universal, humanitarian dimension in the exercise of power, ensuring human and civil rights and freedoms.

Emphasis is placed on the fact that a special place in the system of guarantees of realization and protection of constitutional rights and freedoms of man and citizen is occupied by judicial protection of rights and freedoms by both national and international courts, and, in particular, constitutional justice.

Among the procedures used by constitutional jurisdictions in many foreign countries to protect human and civil rights and freedoms, constitutional complaints are perhaps the most popular. The essence of the institute of constitutional complaint today is reduced to the right of citizens to apply to the bodies of judicial constitutional review with a request to verify the constitutionality of acts of power that violate their rights and freedoms. The constitutional complaint should be seen not only as another mechanism of judicial protection, but also as a way to influence the quality of national legislation.

It is noted that the institution of constitutional complaint is primarily an invention of European democracy. Today its application can be found in most European countries.

The article analyzes the institute of constitutional complaint in Germany, Hungary, France and Germany. The study focuses on the practice of the Federal Constitutional Court of Germany. Any person whose rights have been violated, ie a natural or legal person, may be a subject entitled to appeal to a body of constitutional jurisdiction with a constitutional complaint regarding the protection of fundamental rights enshrined in the Basic Law of Germany. The Federal Constitutional Court considers only the conformity of a judgment of a court of general jurisdiction with the German Constitution and its decision, and does not replace a decision of a court of general jurisdiction, even if a positive decision has been made on a constitutional complaint. The Federal Constitutional Court does not complete the trial by replacing the decision of the court of general jurisdiction with its own.

It was concluded that in the process of implementing the course of accession to the EU, Ukraine introduced into its legislation the institution of a constitutional complaint, for which a new Law of Ukraine «The Constitutional Court of Ukraine» was adopted.

Key words: constitutional complaint, constitutional jurisdiction, constitutional court, legislation, constitutional rights.

Актуальні проблеми судочинства та реформи судової системи, зокрема впровадження інституту конституційної скарги, активно обговорювалися як вітчизняними, так і зарубіжними експертами й вченими-конституціоналістами. А дискусії у науковому і експертному середовищі щодо запровадження в Україні інституту конституційної скарги як важливого засобу вдосконалення конституційно-правового регулювання, забезпечення належного

доступу особи до конституційного правосуддя фактично розпочалися з моменту утворення Конституційного Суду України і тривали до останнього часу, ставши предметом багатьох наукових досліджень [1, с. 25; 2].

Набуття чинності Законом України № 1401-VIII «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)», тим не менш, не зняло питання з порядку денного, і тільки прийняття нового Закону України «Про Конституційний

Суд України» – запровадило інститут конституційної скарги.

Автором ідеї створення спеціалізованих конституційних судів, відокремлених від судів загальної юрисдикції, є австрійський вчений Г. Кельзен. Суть цієї ідеї полягала в тому, що конституційний суд мав приймати рішення з метою захисту прав громадян від неконституційних, дискримінаційних актів парламенту. Його задум вперше було втілено в 1920 році в Чехословаччині, Австрії та Ліхтенштейні. Погляди професора Г. Кельзена щодо вирішення проблеми законності шляхом створення спеціалізованих конституційних судів мали один недолік, виявлений у процесі прийняття Конституції Австрії. Верховний Суд Австрії заперечував ідею створення іншого, вищого, суду, тому Г. Кельзен був змушений віднести конституційний суд до того самого рівня, що і верховний суд [3, с. 61].

У 1965 році в Італії поширилося таке явище, як «війна двох судів». У Кримінально-процесуальному кодексі Італії 1930 року передбачалося два різновиди слідчого процесу: (1) спрощене, швидке розслідування, проведене міністерством, і (2) складніше, формальне розслідування, проведене слідчим. У 1955 році у формальне розслідування було введено низку гарантій, зокрема попередній допит обвинуваченого. Таким чином, постало питання про застосування цієї реформи і до швидкого розслідування. Касаційний Суд Італії прийняв негативне рішення у цьому питанні, з якого випливало, що такі гарантії не можуть бути застосовані у швидкому розслідуванні.

Конституційному Суду Італії довелося вирішувати питання, чи не порушує ця норма Кримінально-процесуального кодексу Італії право обвинуваченого на захист, гарантоване статтею 24 Конституції Італії. Суд заявив, що такі гарантії повинні бути застосовані і до швидкого розслідування. Зокрема, він зазначив: «Виявлення змісту оскаржуваної норми є необхідною умовою для визначення її конституційної законності; суд повинен встановити зміст оскаржуваної норми і провести порівняння між інтерпретаційною нормою і положеннями Конституції. Ці два аспекти, виявлення змісту і порівняння, становлять дві неподільні частини рішення, прийнятого судом» [4, с. 211].

Радник Федерального Конституційного Суду Німеччини О. Клайн висловив думку, що Федеральний Конституційний Суд розглядає тільки відповідність постанови суду загальної юрисдикції Конституції Німеччини і його рішення не замінює рішення суду загальної юрисдикції, навіть якщо було прийнято позитивне рішення за конституційною скаргою. Це означає, що Федеральний Конституційний Суд не завершує судовий процес, замінюючи рішення суду загальної юрисдикції своїм рішенням. Навпаки, він зауважує порушення Конституції і відправляє справу на новий розгляд до суду загальної юрисдикції для того, щоб там могли прийняти нове, безпомилкове особисте рішення [5, с. 186].

Як справедливо зазначає В. Шаповал, конституційна скарга – це правовий засіб ініціювання, насамперед особою, в органі конституційної юрисдикції спеціальної процедури щодо захисту її конкретного права, порушеного актом, виданим державним органом чи посадовою особою у системі виконавчої влади, або актом (рішенням) суду загальної юрисдикції [6, с. 32].

З наведеної дефініції випливає, що суб'єктом ініціювання в органі конституційної юрисдикції спеціальної процедури щодо захисту відповідного права, тобто подачі конституційної скарги, є заявник – фізична або юридична особа, яка має намір оскаржити відповідний акт, який, на її думку, порушує (або може порушити) конкретне право, а суб'єктом-відповідачем – державний орган (посадова особа), який відповідно до своєї компетенції його видав.

Стосовно запровадження індивідуальної конституційної скарги в Україні вчені висловлюють думку про те, що вона, надаючи право особі вступати у правовий спір із

державою в особі її органів, навіть із самим законодавцем, сприяє інтеграції громадян у процес управління державою і суспільством [7, с. 31].

Згідно із законодавством Бразилії, Німеччини, Іспанії, Словенії за допомогою інституту конституційної скарги може бути оскаржено конституційність законів або їх окремих положень, у Австрії та Швейцарії – індивідуальних адміністративних актів, у Німеччині – судових рішень, у Грузії – інших нормативних актів, в Іспанії перевіряються дії чи акти органів влади, що порушують права та свободи людини.

До того ж якщо у Німеччині, Швейцарії та Угорщині предметом конституційної скарги, крім законів, можуть бути загальні та персональні акти державної адміністрації, то в Іспанії оскаржити до Конституційного Суду в порядку конституційної скарги можна лише закони.

В Угорщині право на конституційну скаргу за фізичною та юридичною особою закріплено в ст. 24 Конституції 2011 р. У даній статті вказується, що Конституційний Суд розглядає, на підставі конституційної скарги, відповідність правових норм Основному Закону, які застосовуються у конкретних справах, а також контролює відповідність Основному Закону судових рішень [8]. Хто може виступати суб'єктами конституційного подання до Конституційного Суду Угорщини закріплено у спеціальному Законі «Про Конституційний Суд» 2011 р. Так, у ст. 26 цього закону наголошується, що відповідно до ст. 24 Основного Закону, особа або організація, які постраждали від конкретного випадку можуть подати конституційну скаргу до Конституційного Суду, якщо під час судового розгляду застосовано норму, що суперечить Основному Закону, при цьому їх конституційні права були порушені, а можливості для правового захисту вже вичерпані або їх взагалі немає [9, с. 242].

Відповідно до законодавства Франції Конституційна Рада розглядає виборчі спори за скаргами учасників виборчого процесу. Відповідно до статей 58, 59, 60 Конституції Франції Конституційна Рада «стежить за правильністю» обрання Президента Республіки, депутатів, сенаторів та проведення референдуму, а також оголошує їх результати [10, с. 124]. Цей орган наділений правом приймати і оголошувати рішення про анулювання результатів виборів. Останнє повноваження не стосується референдумів, які мають у Франції вищу юридичну силу. У 1962 році Конституційна Рада прийняла рішення про те, що вона не має права контролювати «пряме волевиявлення народного суверенітету», і тим самим сформулювала доктрину невідомості органу конституційної юстиції рішень, прийнятих на загальнодержавному референдумі.

Спеціалізована система конституційного контролю Німеччини враховує всі основні характеристики демократичної, соціальної, федеративної держави, якою вона визначається Конституцією (частина перша статті 20). Юридичну основу сучасного конституційного судочинства закладено Конституцією ФРН, що іменується Основним Законом (нім. Grundgesetz). Конституція ФРН була розроблена в 1948-1949 роках та набула чинності для Західної Німеччини 23 травня 1949 року [11].

Особливість конституційного правосуддя Німеччини полягає в тому, що конституційні суди діють не тільки на рівні федерації, а й у її землях, хоча Конституція ФРН не зобов'язує суб'єктів федерації їх утворювати. Слід зазначити, що земельні конституційні суди не відіграють істотної ролі, бо основоположні конституційні принципи є єдиними для всієї федерації. Так, частина третя статті 100 Конституції ФРН передбачає, що у випадках, коли конституційний суд землі розходиться в тлумаченні Основного Закону з рішенням Федерального Конституційного Суду або Конституційного суду іншої землі, він повинен звернутися по рішення до Федерального Конституційного Суду [12].

Найбільше навантаження на Федеральний Конституційний Суд створює розгляд конституційних скарг (нім. Verfassungsbeschwerde). За період його функціонування (з 1951 року) до нього надійшло близько ста вісімдесяти тисяч конституційних скарг. На сьогодні ФКС щорічно отримує до 5 000 таких скарг. Хоча лише незначна їх частина підлягає задоволенню (за різними даними, від 1,2% до 3%), та результати їх розгляду мають принципове значення для розвитку німецької правової системи. До того ж сама можливість подання конституційної скарги утримує публічну владу від ухвалення неконституційних рішень. Отже, німецька модель конституційного контролю має чи не найширший у світі досвід функціонування інституту конституційної скарги, що зумовлює необхідність ретельного дослідження правового механізму його функціонування [13, с. 116-118].

Суб'єктом, наділеним правом звернення до органу конституційної юрисдикції з конституційною скаргою щодо захисту фундаментальних прав, закріплених Основним Законом ФРН, може бути будь-яка особа, чії права було порушено. Фізичні особи німецької національності мають право подавати конституційну скаргу щодо будь-якого фундаментального права; іноземці і особи без громадянства можуть подати таку скаргу щодо тих прав, які визнані за ними Конституцією ФРН [14, с. 86]. До суб'єктів конституційної скарги належать також юридичні особи, якщо порушені їхні права належать до фундаментальних і захищаються Основним Законом (наприклад, право власності).

Як уже зазначалося, конституційна скарга має містити чітку вказівку на порушення фундаментально права (або прав) особи з боку державної влади. Як прямо встановлено в Основному Законі ФРН, державна влада складається з трьох гілок влади – законодавчої, виконавчої та судової (зокрема, частина третя статті 1; частина друга статті 20). Це означає, що предметом оскарження можуть бути закони та інші акти парламенту, адміністративні акти, а також судові рішення, тобто будь-які акти, дії чи бездіяльність органів державної влади та управління.

Такий гранично широкий підхід до переліку актів, що підлягають оскарженню у Федеральний Конституційний Суд через інститут конституційної скарги, хоча прямо й не визначений у Конституції ФРН та Федеральному законі «Про Федеральний конституційний суд», але впливає з їхнього змісту. Водночас він підтверджується положеннями законів про конституційні суди окремих суб'єктів федерації. Так, у законі про Конституційний суд землі Бранденбург прямо закріплено, що «конституційна скарга може бути спрямована проти закону землі, актів публічних органів землі, будь-якої дії (бездіяльності) їхніх посадових осіб, а також рішень судів землі, що безпосередньо стосуються заявника» [15, с. 131]. Загалом у такому підході виявляється те особливе значення, яке Основний Закон ФРН надає конституційним правам стосовно державної влади.

У конституційній скарзі особа в зрозумілій формі має обґрунтувати прямий і наявний зв'язок між актами державної влади та порушенням прав її особисто та в даний момент. Права скаржника безпосередньо порушуються, якщо стосовно нього прийнятий відповідний правозастосовний акт адміністративного органу або рішення суду. Саме тому переважна більшість конституційних скарг стосується саме рішень суду.

Як зазначає суддя Федерального Конституційного Суду С. Вальтер, повноваження Суду обмежуються «конституційним переглядом», тобто предметом його розгляду є лише порушення судовим рішенням конституційних прав скаржника. Якщо Федеральний Конституційний Суд не знаходить порушення цих прав, він «зв'язаний» рішеннями судів загальної юрисдикції. Однак, якщо Федеральний Конституційний Суд установив, що суд загальної

юрисдикції застосував під час розгляду справи закон, що є неконституційним, він скасовує судові рішення та проголошує цей закон неконституційним, унаслідок чого останній втрачає чинність і більше не підлягає застосуванню. У разі, якщо Федеральний Конституційний Суд встановлює, що суд загальної юрисдикції застосував конституційний закон у неконституційний спосіб, тобто інтерпретував його всупереч Основному Закону ФРН, він скасовує судові рішення та надає офіційне тлумачення цього закону, що стає обов'язковим для всіх судів під час його подальшого застосування [16].

Отже, в правовій системі Німеччини інститут конституційної скарги, який є найдієвішим засобом захисту фундаментальних прав людини і громадянина, ретельно розроблений на нормативному рівні та ефективно функціонує. Наразі цінний практичний досвід Федерального Конституційного Суду ФРН щодо вирішення конституційних скарг, усі позитивні й негативні моменти німецького підходу до визначення суб'єктів конституційної скарги, її предмета, кола актів, що підлягають оскарженню до Федерального Конституційного Суду через інститут конституційної скарги, докладно розглянуті критерії її прийнятності мають бути оцінені вітчизняними правознавцями та враховані під час удосконалення існуючої моделі конституційної скарги в Україні.

Аналіз зарубіжного законодавства дає змогу стверджувати, що в межах інституту конституційної скарги конституційний суд, на відміну від адміністративних судів, не проводить відповідного розгляду питання задля розв'язання відповідного спору у справі, а дає оцінку відповідності конституції закону чи іншого нормативного акту. Отже, головною умовою звернення з конституційною скаргою для фізичних та юридичних осіб є вичерпання всіх інших засобів захисту порушених прав. При цьому зауважимо, що ця умова також обумовлює захист конституційного суду від перетворення його на суд касаційної інстанції.

Слушно констатує В. Запорожець, що на відміну від моделі повної конституційної скарги, де оскарженню підлягає будь-який акт публічної влади, в Україні запроваджена обмежена модель нормативної конституційної скарги, а тому дії чи бездіяльність органів державної влади, рішення судів у системі судоустрою України, підзаконні та індивідуальні акти до Конституційного Суду не оскаржуються [17].

У ст. 3 Конституції України закріплено положення, згідно з якими людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. За конституційними приписами права і свободи та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності нашої держави. Але сучасна реальність свідчить не на користь захищеності конституційних прав громадян засобами конституційного контролю. Не секрет, що у багатьох випадках сама по собі Конституція лише декларує основні права й свободи громадян, але конкретних механізмів та гарантій від порушення не містить.

Безперечно позитивним для України є введення в правове поле інституту конституційної скарги. Так, частина 1 статті 55 Закону України «Про Конституційний Суд України» визначає конституційну скаргу як подане до Суду письмове клопотання щодо перевірки на відповідність Конституції України (конституційність) закону України (його окремих положень), що застосований в остаточному судовому рішенні у справі суб'єкта права на конституційну скаргу. Стаття 56 вищезазначеного Закону присвячена суб'єкту права на конституційну скаргу, яким є особа, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України (його окремі положення) суперечить Конституції України. До суб'єктів права на конституційну скаргу не належать юридичні особи публічного права.

Таким чином, до суб'єктів права на конституційну скаргу можемо віднести фізичних осіб та юридичних осіб приватного права. Натомість законодавець свідомо обмежив у праві на подання конституційної скарги юридичних осіб публічного права, що є, на наш погляд, не зовсім обґрунтованим та таким, що носить дискримінаційний характер. Адже, наприклад, державні та комунальні підприємства повинні бути наділені правом на подання такої скарги в силу їх особливого правового статусу, характеру їх діяльності та автономності в механізмі публічної влади.

У цьому контексті також варто відмітити, що Закон України «Про Конституційний Суд України» не уточнює, чи повинні юридичні особи приватного права бути зареєстрованими в Україні або навпаки така вимога необов'язкова. І взагалі конституційно-правове розуміння «юридичної особи» не співпадає з цивільно-цивільним. Як доцільно зауважує Щербанюк О.В., конституційними правами можуть користуватися не тільки юридичні особи, визнані такими цивільним законодавством, а й інші об'єднання громадян, які можуть бути носіями прав і обов'язків та мають організаційну структуру, в тому числі й політичні партії [18, с. 94].

Крім того частина 1 статті 77 даного Закону містить положення щодо умов прийнятності конституційної скарги. Водночас частина 2 цієї статті 77 закріплює, що як виняток, конституційна скарга може бути прийнята поза межами вимог, установлених пунктом 2 частини першої цієї статті, якщо Суд визнає її розгляд необхідним із мотивів суспільного інтересу. Разом з тим визначення категорії «суспільний інтерес» є досить оціночним та знаходиться у площині

дискреційних повноважень суддів Конституційного Суду України, що не сприяє правовій визначеності.

Отже, як зазначає А. Крусян, то необхідна подальша законотворча і, безумовно, науково-теоретична робота для удосконалення діяльності Конституційного Суду України. Адже інститут конституційної юстиції є універсальним феноменом щодо процесів конституційних перетворень. Це зумовлено тим, що Конституційний Суд України, будучи єдиним органом конституційної юрисдикції, гарантує верховенство Конституції та забезпечує конституційну законність на основі принципу верховенства права, що є важливим для формування нормативно-правової основи сучасних перетворень у державі й суспільстві; здійснюючи інтерпретаційну діяльність, ефективізує правові основи функціонування органів публічної влади, система та організація діяльності яких потребують удосконалення в контексті сучасного етапу політико-правових перетворень; через виконання своїх повноважень сприяє встановленню конституційного правопорядку, що є необхідною передумовою конституційних перетворень; займає особливе та водночас важливе місце в механізмі захисту прав і свобод людини та громадянина, який спрямований на захист конституційно-правової свободи людини в контексті сучасного українського конституціоналізму – мети конституційних перетворень в Україні [19, с. 35-36].

Враховуючи вищевикладене, зазначимо, що розглядаючи конституційну скаргу, Конституційний Суд України не перебирає на себе повноваження інших судів, а виконує функцію захисту відповідності Конституції України закону чи його окремих положень, щоб запобігти порушенню конституційних прав і свобод людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Терлецький Д.С. Суб'єкти права на конституційну скаргу в Україні. *Право і суспільство*. 2017. № 3. С. 20-25.
2. Айріян К.Б. Конституційна скарга як форма звернення до органу конституційної юрисдикції : автореф. дис. ...канд. юрид. наук. Київ, 2015. 20 с.
3. Айріян К. Проблеми впровадження інституту конституційної скарги в Україні: підвідомчість судових справ адміністративної та конституційної юрисдикції. *Вісник Конституційного Суду України*. 2014. № 5. С. 61-71.
4. Биле Ф. Конституционный Суд и Кассационный Суд: различие их ролей в толковании законов. *Взаимоотношения между конституционным судом и судами общей юрисдикции* : матер. конференции (Баку, 9-10 ноября 2006 г.). Баку, 2006.
5. Клайн О. Отношение Федерального Конституционного Суда Германии с судами общей юрисдикции. *Взаимоотношения между конституционным судом и судами общей юрисдикции* : матер. конференции (Баку, 9-10 ноября 2006 г.). Баку, 2006.
6. Шаповал В. Суд як орган конституційного контролю (із зарубіжного досвіду). *Вісник Конституційного Суду України*. 2005. № 6. С. 20-33.
7. Петришин О.В., Барабаш Ю.Г., Серьогіна С.Г., Бодрова І.І. Проблеми та перспективи запровадження індивідуальної конституційної скарги в Україні : монографія. Київ : Атіка-Н, 2010. 108 с.
8. Основний Закон Угорщини від 25.04.2011 р. URL : <http://www.parlament.hu/irom39/02627/02627-0187.pdf> (дата звернення: 28.01.2022 р.).
9. Остапенко В.В. Конституційна скарга у механізмі захисту прав і свобод людини і громадянина. *Форум права*. 2016. № 4. С. 240-251.
10. Конституции зарубежных государств : Учебное пособие / Сост. проф. В.В. Маклаков. 2-е изд., исправ. и доп. Москва : Издательство БЕК. 584 с.
11. Конституции государств Европейского Союза / под общ. ред. Л. А. Окунькова. Москва : Издательская группа НОРМА–ИНФРА, 1999. 816 с.
12. Гультай М. Особливості функціонування інституту конституційної скарги у Федеративній Республіці Німеччина. *Віче*. Вересень 2011. № 17. URL : <http://veche.kiev.ua/journal/2695/> (дата звернення: 28.01.2022 р.).
13. Гультай М. До питання про необхідність впровадження конституційної скарги в Україні. *Вісник Конституційного Суду України*. 2010. № 6. С. 114-124.
14. Барло К. Конституционная жалоба в Германии. *Вестник Конституционного Суда Азербайджанской Республики*. 2003. № 1. С. 86-92.
15. Юсупова Е. Конституционная жалоба как средство защиты прав человека в земле Брандербург (ФРГ). *Конституционное правосудие в странах СНГ и Балтии*. 2007. № 3.
16. Walter S. Competencies and Functioning of the Federal Constitutional Court of Germany. *Constitutional Control: Basic Problems of Legal Proceedings, Organisation and Practice* : Seminar (Batumi, 3-4 June 2002). URL : [http://www.venice.coe.int/docs/2002/CDL-JU\(2002\)035-e.asp](http://www.venice.coe.int/docs/2002/CDL-JU(2002)035-e.asp) (дата звернення: 28.01.2022 р.).
17. Запорожець В. Умови прийнятності конституційних скарг : законодавче врегулювання та практика Конституційного Суду України. *Український часопис конституційного права*. 2020. № 3. С. 25-50. URL : <https://www.constjournal.com/pub/3-2020/umovy-pryiniatnosti-konstytutsiinykh-skarh-zakonodavche-vrehulivannia-praktyka/> (дата звернення: 28.01.2022 р.).
18. Щербанюк О.В. Проблеми конституційної скарги в Україні та шляхи їх вирішення. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 93-99.
19. Крусян А. Конституційна юстиція та конституційні перетворення в Україні. *Український часопис конституційного права*. 2016. № 1. С. 31-36.